https://doi.org/10.36719/2663-4619/108/113-117

Kərim Novruzov
Ağdam rayon 95 saylı tam orta məktəb
karim.novruz@mail.ru

Həyat, xoşbəxtlik və ölüm sosial fəlsəfi anlamda

Xülasə

Həyat bu sonsuz və tükənməz dünyada iki qaranlıq arasında bir işartıdır. Qığılcım alovlanır, yanır və nəhayət, sönür. Həmişə yanması sadəcə mümkün deyil. Hər şeydən əvvəl heç bir insan xoşbəxt deyil, insanlar ölənədək xəyali bir xoşbəxtlik arxasınca qaçır, onu nadir hallarda ələ keçirir, ələ keçirsə də, geridə yanılmaqdan, məyusluqdan başqa heç nə qalmayacaq. Sonda bütün ümidləri suya düşəcək, limana dağılmış halda girəcək. Buna görə də hər an dəyişən, indidən ibarət olan, indi başa çatan bir həyatda xoşbəxtlik və bədbəxtliyin fərqi yoxdur.

Açar sözlər: *həyat, xoşbəxtlik, ölüm, din, fəlsəfə*

Karim Novruzov
Aghdam District Secondary School No. 95
karim.novruz@mail.ru

Life, Happiness, and Death in a Socio-Philosophical Sense

Abstract

Life is a sign between two darknesses in this infinite and inexhaustible world. The spark ignites, burns, and finally goes out. It is simply not possible for it to burn all the time. First of all, no man is happy, people chase after an imaginary happiness until they die, they rarely get it, and even if they get it, nothing will be left behind but mistakes and disappointment. In the end, all his hopes will fall into the water, he will enter the port in a broken state. Therefore, there is no difference between happiness and unhappiness in a life that changes every moment, consists of now and ends now.

Keywords: *life, happiness, death, religion, philosophy*

Giriş

Dünya ədəbiyyatında ölməzlik problemi antik dövrdən başlayıb bu günə qədər həmişə böyük mütəfəkkirləri, filosofları və yazıçıları narahat edən ən vacib məsələlərdən biri olub. Çünki ölüm, həyat anlayışları bəşər tarixinin bütün mərhələlərində bir-birinə zidd, antaqonist anlayışlar kimi insan fikrini, bəşər təfəkkürünü daima məşğul edib. Bu məsələ demək olar ki, elmin və sənətin bütün sferalarında birinci sırada dayanan ən ağır sual kimi cavab axtarıb. Təbabət aləmində İbn Sinalar, fəlsəfə aləmində Şərqin və Avropanın ən işıqlı təfəkkür sahibləri, bədii ədəbiyyatda isə dahi sənətkarlarımız bu problemin həlli üçün ömürlərinin ən qiymətli hissəsini itirməkdən çəkinməyiblər (Quluzadə, 1987).

Hələ ki, dünya mədəniyyətinin ilk ocağı hesab edilən şumerlərdə birinci olaraq bu problem «Bilqamıs» dastanında öz əksini tapıb. Ölməzlik, əbədi həyat anlayışları ətrafında narahat olan insan düşüncələri, ölümə məhkumluğunun qanunauyğunluğunu dərk edərək qətiyyən pessimizmə qapılmır, əksinə, ölümü həyatın başqa bir təzahürü kimi qəbul edir və qərara gəlir ki, hamı yaşamaq növbəsini gözləyir, ölüm olmasaydı, həyat əbədi ola bilməzdi və onun qiyməti də bilinməzdi. Bəli, xalqın işıqlı təfəkkürü bizə həyatı belə anladır. Dostu Enkudunu itirən Bilqamıs onun da nə vaxtsa ölümlə üzləşəcəyi təhlükəsini hiss edib çox narahat olur. Sidr meşəsindəki Humbabanı məhv edən, göylərdən enib gələn buğanı vurub yıxan, şirlərlə döyüşdə qalib çıxan Bilqamıs indi ölüm qarşısında aciz qalmışdı. Fiziki qüvvənin ona kömək edə bilməyəcəyini duyan qəhrəman ölümdən xilas olmaq üçün müxtəlif variantlara əl atmalı olur. Belə ki, Bilqamıs ölümsüz həyat sorağı ilə səyahətə çıxır, səyahət zamanı rastlaşdığı hər kəsə öz məqsədini açıb söyləyir.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Ölüm məni qorxudur, qoymur dayanım rahat,
Tapa bilərəmmi mən görən əbədi həyat?

İnsanın özü də təbiətin həyatın bir parçası, zərrəsi kimi ölәndən sonra da itmir, torpağa qarışır, torpağa şərik olur, torpaqda başqa bir həyat elementi kimi təzədən dünyaya gəlir, yaxud canlı orqanizmdən canlı əməllərə çevrilir. Yaradan insan öz yaratdıqlarında əbədi təcəssüm olunur və deməli, o, əbədi yaşayır. Bu sirli-soraqlı dünyada ölməzliyin əsas əlaməti və sirri bundadır.

Yunan filosofu Epikur deyirdi ki, qətiyyən ölümdən qorxmaq lazım deyil. Çünki biz onunla heç zaman görüşmürük – biz olanda ölüm olmur, ölüm olanda biz… Amma o haqlıdırmı?! Axı, biz həyatımız boyu ölümlə, demək olar ki, mütəmadi olaraq görüşürük.

Yaşından, başından və fəlsəfi anlayışından asılı olmayaraq, insanlar hamısı ölüm haqqında fikirləşir. Sadəcə olaraq, bunlar artdıqca, fikirlər də artır, bir qayda olaraq, daha müdrik, daha dərin olur. Dahi filosofların, böyük zəka sahiblərinin ölüm haqqında fikirləri, təbii ki, daha maraqlıdır. Ölümü fəlsəfənin əsas ilhamvericisi hesab edən Sokrat onu nəvazişlə «qayğıkeş ölüm» adlandırmışdı. Onun fikrinə görə, ölüm olmasaydı, fəlsəfə də olmazdı. Qəribə və maraqlıdır ki, ölüm qorxusu qətiyyən şüurdan asılı deyil, ölümün nə olduğunu bilməyən heyvanlar, hətta həşəratlar ölümdən qorxur, var gücü ilə ondan qaçmağa çalışır.

Filosofların çoxu ölümü həyatdan şirin hesab edir, hətta bizim «Ölülər»in kefli İskəndəri kimi deyirlər ki, qəbiristanlığa gedib tabutların qapağını döysən, «*dirilmək istəyirsənmi*» sualı versən, hamısından yox cavabı eşidərsən. Əslində, Sokratın «qayğıkeş ölüm»ü buna işarə idi, hətta fransız Volter, həyat aşiqi Volter boynuna alırdı və deyirdi: «Doğrudur, biz həyatı sevirik, çünki həyat çox şirindir, amma olsun ki, ölüm ondan da şirindir».

Şüura gəlincə, yuxarıda deyildiyi kimi, bu ali keyfiyyət nəinki həyat eşqinin mənbəyi deyil, şüursuz heyvanlar ölümdən bizdən az qorxmurlar. Sanki insanın beynində bütün şüurlu həyatı boyu şüurla ölüm qorxusu arasında mübarizə gedir, şüur qalib gələndə insan gözünü qırpmadan öz idealları uğrunda ölümə gedə bilir və hamının gözündə qəhrəmana çevrilir (Əsədov, 1992).

Həyat eşqi – ölüm qorxusu insanın və ümumiyyətlə, bütün canlıların əsas mahiyyətini təşkil edir.

Axı, həyatdan fərqli olaraq, ölüm ağrılı deyil və əziyyət vermir. Bu nöqteyi-nəzərdən onu xeyir və «arzuolunan qonaq» da hesab etmək olar. Burada ölümün ikili mahiyyəti – onun eyni zamanda həm şər, həm də xeyir daşıyıcısı olması meydana çıxır. Ölüm bütün əzabların, ağrıların sonudur. Amma eyni zamanda arzuların, həyatın da sonudur. Ölüm bir rahatlıq, bir azadlıqdır, amma bu rahatlıq böyük əziyyətlər, həyat uğrunda məşəqqətli mübarizələr hesabına başa gəlir. Odur ki hindular ölüm Allahını ikisifətli təsvir edirdilər. Biri zalım, qorxulu və qəddar, o biri isə, gülərüz, mehriban və qayğıkeş.

Beləliklə, əgər bütün canlıların anası sayılan təbiət öz övladlarını bu cür əliaçıqlıqla ölümün ağzına göndərirsə, deməli, onların bu və ya başqa formada öz anasının qoynuna qayıdacağına əmindir. Təbiət dünyanın əşrəfi, canlıların alisi sayılan insanla da eyni cür rəftar edir, onun ölümünə biganədir, çünki adi ölümlə həyatın kəsilmədiyini, sadəcə olaraq, başqa formada davam etdiyini bilir. Təbiətin bir hissəsi olaraq, biz də ölümə biganə olmalıyıq, çünki bununla həyat bitmir. Atanın yerinə oğul, oğulun yerinə nəvə gəlir, nəsillər bir-birini əvəz edir, həyat davam edir. Ətrafınıza diqqətlə baxın, obyektiv olmağa çalışın. Dağlar, meşələr uzanıb, çaylar axıb gedir, quşlar cəh-cəh vurur, qoyun-quzular dağda, düzdə ayın-şayın otlayır. Göydə qartallar quş quşlayır, yerdə canavarlar ov ovlayır. Bütün bunlar min illər, əsrlərdir ki, davam edir. İlk nəzərdən adama elə gəlir ki, heç nə dəyişmir. Amma yerdə, göydə, ümumən bütün təbiətdə nəsillərin biri gəlir, biri gedir.

Şair demiş, bu dünya bir yandan boşalır, bir yandan dolur, düşünən bir beyin bir parça torpaq olur. Amma həyat davam edir…

Odur ki ölümdən daim qorxmaq, bütün həyatını səksəkəli yaşamaq mənəviyyatı natamam, intellekti zəif olanlara xas olan bir xüsusiyyətdir. Güclü insanlar isə həyata və ölümə fəlsəfi baxırlar. Həyat eşqinin ölüm qorxusunun astar üzü olduğunu anlayırlar (Əsədov, Nəbiyev, 2003).

Azadlıq dünyasının günəşi böyük Babək də ölümdən qorxmadığını məşhur "Mənim ölümüm, mənim son silahımdır" fikri ilə bəyan etmişdir ki, bu gün də onun mübarizə yolu bir örnəkdir və belə də davam edəcəkdir. Əslində, Babək cismani ölümüylə əbədi-ölümsüzlüyə qovuşdu. Babək və

onun kimi insanlar həyatı bu dünya ilə dar mənada təsəvvür etmir, insanlıq, haqq-ədalət uğrunda, vətən, dövlət, xalq üçün yaşayaraq mübarizə aparır və özləri də bilmədən əbədiyaşar olurlar. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə də bu insanlar haqqında buyurulur: Şəhidlərə öldü deməyin. Onlar Allah dərgahında sağdırlar, lakin siz bunu bilməzsiniz.

Ölüm haqqdır. Həyatda kim nə qədər çalışsa belə, ölümdən yaxasını qurtara bilməz. Bir gün bu dünyaya gələn insan bir gün də bu dünyanı tərk edəcək. Xalqın müdrik fəlsəfəsi belədir. Əsas məsələyə keçmək üçün, bu mövzunu dahi Nizaminin misraları ilə tamamlamaq istəyirəm:

Ölüm ki, səndədir nə qüssə, nə qəm,
Qoy ölüm, ölümdən mən dad çəkmərəm.
Hərçənd ki, dünyaya ölüm gerçəkdir,
Ölüm ölmək deyil, yer dəyişməkdir.

İnsan probleminin vacib tərəflərindən biri həyatın və ölümün mənasıdır. Yalnız insan öz ölümünü, yaşamağını dərk edib qiymətləndirə bilir (Məmmədov, 2000). Fəlsəfə tarixindən məlumdur ki, insanın özünüdərkinin çox vacib mərhələlərindən biri onun öz taleyinə olan münasibətidir. Bu münasibətə uyğun olaraq onda müəyyən dəyərlər sistemi formalaşır; xeyir və şər, borc və hüquq, bərabərlik və ədalətlilik, ağıl və vəhy, əzabkeşlik və həzzalma. Həmin təsəvvürlərə uyğun olaraq insan öz həyatını qiymətləndirməyə başlayır (Əsədov, 1996).

İnsan iki qütb arasında seçimə məcburdur, burada əsas meyar həqiqətdir (o da nisbidir), bu meyar yaxşı ilə pis olanı fərqləndirməyə kömək edir. İnsan hər şeyin meyarıdır (Protaqor). Sokrat insanları daim mənəvi və intellektual təkmilləşməyə dəvət edirdi. Onun fikrincə, şər biliksizlik üzündən əmələ gəlir, əxlaq biliyin nəticəsi və məhsuludur. Dünya dərkolunmazdır, dərkolunan insanın qəlbi və əməlləridir.

Xeyirxahlıq insanlara verilmir, təbiət bizə yalnız onu qazanmaq imkanını yaradır. Xeyirxahlığa nail olmaq yollarını siyasət öyrədir. Xoşbəxtliyin şərtləri mərdlik, səbr, haqq və ağıl-fərasət qabiliyyətləridir. Məqsəd böyükdür, insanın təbii imkanlarına sığmır, ona görə də əlçatmazdır. Azad olmaq əxlaqi borcu şüurlu şəkildə yerinə yetirmək deməkdir. Hegelin təsəvvüründə ümumdünya tarixinin, hər bir insanın başlıca məqsədi azadlığın gerçəkləşməsi idi, insanın əsas xoşbəxtliyi fəaliyyətdə olmaq, daim nəyəsə nail olmaqdır. Qabiliyyətləri, bacarıqları istifadəsiz qalan insan həyatından bezir, insanın yeganə hüququ öz vəzifələrini yerinə yetirməsidir. Başqa hüquqlar həm mənasız, həm də mənəviyyatsızdır: insan cəmiyyətdən aldığını ömründə qaytara bilməz!

İnsanın təbiəti və mahiyyətinə uyğun olan yeganə keyfiyyəti azadlıqdır. Azadlıq insanın mahiyyətidir, dünyanın inkişaf qanunları azadlıq qanunlarıdır, onlar dünyanın bütövlüyünü təmin edir. İnsanın azadlığı ondan ibarətdir ki, o, dünyaya təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. İnsanın ali məqsədi ali formaya, təşkilə qayıtmaq, onun daxilində əriməkdir. İnsan dünyanın tərkib hissəsi olaraq, sonuncunun məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək edə bilər, özü də yalnız bəşəriyyət, kollektiv formasında. Yalnız bu zaman insan nəsli dünyaya təsir edərək onu formalaşdırıb tamamlaya bilər. İnsan canlıların ən eqoisti, yırtıcı qabiliyyətini formalaşdırmağı bacaran və riyakarıdır (Bayramov, Əlizadə, 2003).

Əgər bir kəs ölüm ayağında daha özü və başqası arasında eqoistcəsinə fərqi qoymursa, başqasının əzab çəkməsini özününkü kimi qəbul edirsə, ona kömək göstərirsə, hətta bu yolda özünü qurban verməyə hazırdırsa, bütün məxluqlarda özünün həqiqi, ürəkdən gələn “mən”ini tapırsa, onda o, bütün canlının əzabkeşliyini özününkü sayıb kainatdakı ağrının bir hissəsinə çevrilməlidir.

Hər bir insanın dərdi onun dərdidir; o, bütövü dərk edir, başa düşür ki, axırı itməkdir, əzabkeşli dünyanın mahiyyətini duyur, öz iradəsi ilə həyatdan üz döndərir, hər hansı bir sevinc qarşısında, o, özünü itirir, könüllü şəkildə arzu və istəklərindən imtina edir. Görün indi belə iradəsi cilovlanmış adam, öz təbiəti üzərində uzun sürən və acılı-ağrılı olan mübarizədən sonra qalib gələrək, yer üzərində yalnız xalis təfəkkür, idrak məxluqu kimi qalırsa, o, dünyanın təmiz, pak bir güzgüsünə çevrilir. Daha heç nə onu dərdə mübtəla edə bilməz, nə hərislik, nə qorxu, nə paxıllıq, nə də qəzəb. Adam sakit, gülərüz halda bu dünyanın kabuslarına dönüb baxır, çünki sonuncular daha onun üçün tanışdır; həyat və onun obrazları səhər yuxusunun xülyaları kimi ötkəm olub, itib gedir. Ölüm və yaxud intihar heç də iradənin inkarı yox, onun qüdrətli təsdiqinin bir formasıdır. İnkarın mahiyyəti ondadır ki, insan həyatın əzab-əziyyətini yox, ləzzətini rədd edir. İntihar edən isə yaşamaq istəyir,

istəmədiyi şey bu həyatın şəraitidir. Deməli, söhbət həyata olan iradədən imtina etməkdən yox, həyatın müəyyən bir ifadəsinin imtinasından gedir. İntihar ayrıca bir hadisənin könüllü şəkildə dağıdılmasıdır. Ümumiyyətlə, intihar tamamilə mənasız və sarsaq hərəkətdir. Dünyanın daxili mahiyyətini biz iradənin bütün ifadələrində obyektlilik şəklində dərk edirik. Bu obyektliyi təbiətin qaranlıq qüvvələrin şüursuz təkanından insanın şüurlu fəaliyyətinə qədər izlədikdə başa düşməliyik ki, iradənin sərbəst inkarı ilə yanaşı, bütün məqsədsiz, rahatlıqsız axtarışlar və meyillər aradan götürülür: obyektliliyin bütün pillələrində müxtəlif formaların çoxluğu, iradənin ifadələri və sonuncunun başlıca forması olan subyekt və obyekt, digər ümumi formalar – zaman və məkan məhv edilir (Əlizadə, Bayramov, 2009).

Bu barədə filosofların çoxsaylı fikirləri var, lakin inanmıram ki, onlar buna nail olublar.

Freyd qeyd edir ki, insanlar yaşamağın məqsədini xoşbəxtliyə nail olmaqda görürlər, bunun konkret mənası "güclü həzzalma hissi keçirməkdədir". Sözün geniş mənasında buraya ağrının və narazılığın olmaması da əlavə olunur. Lakin həzzalma prinsipinin proqramı bütün aləmə (həm makrokosma, həm də mikrokosma) qarşı çıxış edir; o, ümumiyyətlə, mümkün deyil, kainatın quruluşu ona qarşı çıxır. Xoşbəxtlik, əslində, gözlənilməz həzzalma, tələbatın gərginliyinin yüksək səviyyəsinin aradan qaldırılmasıdır. Belə hallar tez-tez təkrarlanarsa, insanda biganəlik, etinasızlıq hissi yaranar. İnsan üç qrup əziyyətlər çəkir (özündən, xarici aləmdən və digər insanlar tərəfindən). Freydə görə, əzablardan qurtarmaq üçün bir neçə yol tapıblar: narkotiklər, yoqa, yaradıcılıq fəaliyyəti, dünya haqqındakı təsəvvürləri dəyişdirmək (məsələn, din vasitəsilə, ya da inqilab yolu ilə). Freydin özü isə bu vəziyyətdən çıxış yolunu sevmək və sevilməkdə görürdü (Əsədov, 2011). Viktor Emil Frankl göstərir ki, insanın həyatını heykəltaraşın fəaliyyəti ilə müqayisə etmək olar. Təsəvvür edin ki, ona öz əsərini tamamlamaq üçün müəyyən vaxt verilir. Lakin onun nə həmin vaxtın sonu, nə də işin nə vaxt qurtaracağı haqqında məlumatı yoxdur. Buna görə də öz işini nə vaxt dayandıracağını bilmir. O sadəcə olaraq ona ayrılmış vaxtdan maksimum istifadə edir ki, əsər yarımçıq qalmasın. Lakin əgər verilmiş vaxt iş başa çatana qədər qurtarsa belə görülən işin qiymətini aşağı salmır. Həyatın fraqmentar xarakteri onun mənasını azaltmır. Ömrün uzunmüddətli olmasından biz heç vaxt onun nə dərəcədə mənalı olduğu ölçüsünü əldə edə bilmərik. Normal insan nə vaxtsa öləcəyindən qorxaraq özünü itirmir, ümidsizliyə qapılmır. Əksinə, ona verilən ömrü mənalı yaşamağa, özündən sonra müsbət iz qoymağa çalışır. Hər bir fərdin həyatının məqsədi və amalı onun mənimsəmiş olduğu sosial ideyalarla, yaşadığı dövrün şəraiti ilə sıx bağlı olur. Məhz onlara arxalanaraq insan öz həyatını xeyir və ya şər, doğruluq və ya yalan, ədalət və ya ədalətsizlik kimi mənəvi əxlaqi anlayışlar üzərində qurur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, insanın həyatının mənası, ölməzliyi onun özü tərəfindən qazanılır.

Bu məsələyə dini baxımdan yanaşaq və daha doğrusu, dində bu necə qarşılanır?!

Din insanın həyatını müqəddəs dini ehkamlara əməl etməkdə, dini ayin və mərasimləri yerinə yetirməkdə, etiqad vasitəsilə Allaha, axirət dünyaya inam bəsləməkdə görür (Əsədov, 1996). Fəlsəfə isə bu məsələni həll edərkən ona fərdi, şəxsi və ümumbəşəri göstəricilərin vəhdəti baxımından yanaşır. İnsan həyatı fiziki cəhətdən keçici olmasına baxmayaraq, mənəvi baxımdan ölməzlik qazana bilir. İnsanın ölməzliyi onun qoyub getdiyi mənəvi irs, yaradıcılıq və xeyirxah əməllərdir. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli elm, mədəniyyət xadimləri, gözəl sənətkarlar, xalqın vətənpərvər oğulları cismən ölüb getsələr də, mənən əbədiyyətə qovuşur, əsrlər boyu yaşayırlar (İmanov, 2005). Deməli, insanın ölməzliyi onun zəkasının qüdrətində və humanizmində təcəssüm edir. Burada böyük Nizaminin aşağıdakı misralarını yada salmaq yerinə düşərdi:

Nə şöhrət, nə yuxu, nə də ki, yemək,
Həyatın mənası olmasın gərək.
Çalış öz xalqının işinə yara
Dünya əməlinlə geysin zər, xara.

Bütün digər canlılardan fərqli olaraq, insan yeganə mövcudatdır ki, həyatı boyu daim özündən narazı olur, müəyyən narahatlıq keçirir, öz məqsədinə çatmağa çalışır. Bu onun inkişafının stimulu rolunu oynayır. O, öz qabiliyyətlərini hərtərəfli inkişaf etdirməyə, cəmiyyətin tərəqqisinə, ümumi işin xeyrinə öz töhfəsini verməyə səy göstərir. İnsanın sosial mahiyyət daşıması, cəmiyyətdə yaşaması onu buna sövq edir. Sözsüz ki, bütün sahələrdə nailiyyətlərin əldə edilməsi bacarığına

sahib olmaq istəyən insan gücə sahib olanda ondan mənsub olduğu cəmiyyət üçün istifadə etmək əxlaqını əksər halda itirir. Bilik, bacarıq, qabiliyyət sonda vicdansızlığa, ədalətsizliyə, ləyaqətsizliyə çevrilir. Necə deyərlər, "Alçala-alçala yüksələnləri, yuksələ-yüksələ alçalan gördüm" (Quluzadə, 2009).

Nəticə

Nə qədər ki, insan özü dünyanın bir hissəsidir, dünya haqqında əsl həqiqət insana bəlli ola bilməz. Binanın içində oturub onun ümumi mənzərəsini seyr etmək mümkün deyil; bunun üçün binadan kənara çıxmaq lazımdır. Həyatın nə olduğunu dərk etmək üçün də ona kənardan nəzər salmaq, həyatla ölümün sərhədində dayanmaq lazımdır. Ölüm haqqında düşünməyən, ölümünü gözü önünə gətirməyən, onu qəlbən yaşamayan adam həyatı qiymətləndirə bilməz, onun ali mənasını dərk edə bilməz. Həyatın mənası ölümün hissi yaşantısı məqamında üzə çıxır. Maddi dünyadan beşəlli yapışanlar, dünya malını həyatın mənasına, ali məqsədinə çevirənlər maddi dünya ilə əkslik təşkil edə bilməzlər, çünki onun içində əriyirlər; ona kənardan baxa bilməzlər və deməli, fəlsəfi təfəkkür səviyyəsinə yüksələ bilməzlər. Maddi dünyanın tələblərinə, “sifarişlərinə” həddindən artıq aludə olanda insan öz ali mənasını unudur.

Ölümün mütləqləşdirilməsi və ancaq fizioloji hadisə kimi başa düşülməsi, həm də tədrici yaxınlaşma kimi deyil, çoxpilləli bir proses kimi deyil, ancaq son məqam kimi anlaşılması – bəsit və sadəlövh yanaşmadır (Mətləb, 2005).

Əslində, bir ömür ərzində nə qədər ölümlərlə rastlaşırıq. İnsan həyatı çoxşaxəli, çoxistiqamətlidir. Hər gün, hər saat neçə-neçə hüceyrələr ölür, yeniləri yaranır. Məqsədlərin yox olması, amalların qırılması, əqidənin dəyişməsi, məhəbbətin ümidsiz sonluqla bitməsi və s. neçə-neçə ölümlər. Eyni zamanda sadalananların əksi olan hadisələr olur ki, bu da insanı həyata bağlayır, yaşam eşqini coşdurur.

Həyat proqnozlaşdırılmış və tədricən həyata keçən müntəzəm, kəsilməz bir prosesdir. Başqa planda yanaşdıqda, həyat ölümə aparan bir yoldur və ömür ölümün realizasiya müddətidir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə. S., Əlizadə, Ə. Ə. (2003). *Sosial psixologiya.*
2. Əsədov, A. (1992). *İnsan təfəkkürü: qaynaqları, tarixi tipləri, perspektivləri.*
3. Əsədov, A. (1996). *Fəlsəfə nədir, necə yaranmışdır.*
4. Əsədov, A., Nəbiyev, Ç. (2003). *Ölüm bir fəlsəfi hadisə kimi.*
5. Əlizadə, Ə. Ə., Bayramov, Ə. S. (2009). *Psixologiya.*
6. Əsədov, A. (2011). *Alman fəlsəfəsinin tarixi təkamülü.*
7. Əsədov, A. (1996). *Müsəlman düşüncə tərzi.*
8. İmanov, H. (2005). *Fəlsəfə.*
9. Quluzadə, Z. (2009). *Mistika və panteizm.*
10. Quluzadə, Z. (1987). *Fəlsəfə tarixi tədqiqat məsələləri.*
11. Məmmədov, Z. (2000). *Nizami Gəncəvinin düşüncələri.*
12. Mətləb, B. (2005). *İslam fəlsəfəsi ilə tanışlıq.*

Daxil oldu: 01.08.2024
Baxışa göndərildi: 08.09.2024
Təsdiq edildi: 13.10.2024
Çap olundu: 20.11.2024